

ORIGINEA DIALECTELOR LIMBII ROMÂNE ÎN CONCEPȚIA LUI G. IVĂNESCU*

VASILE FRĂȚILĂ
Universitatea de Vest din Timișoara

Originea dialectelor limbii române este una dintre cele mai dificile și controversate probleme ale dialectologiei istorice a limbii noastre. Ea este indisolubil legată de cea a formării limbii și a poporului român. Dificultatea cea mai mare în rezolvarea ei rezidă în „lipsa aproape totală a informațiilor istorice pentru perioada vitregă în care a trăit romanitatea de la Dunărea de jos în timpul migrațiunii popoarelor.” (Arvinte 1966: 13; Frățilă 2010: 24).

Cele mai numeroase și mai controversate discuții au suscitât mai ales teritoriul și epoca de formare a limbii române, precum și durata perioadei unității etnice și geografice a poporului și a limbii române, perioadă numită de cercetători în mod diferit: romanică balcanică, română comună, română primitivă, română primitivă comună, străromână. (Frățilă 2010: 29).

O concepție originală privind toate aceste aspecte, precum și problema vechimii diferențierilor dialectale ale limbii române a exprimat G. Ivănescu în monumentală sa operă *Istoria limbii române*, Iași, Ed. Junimea, 1980¹ (în continuare Ivănescu, ILR).

1. Teritoriul de formare a limbii și a poporului român

Poporul român, afirmă Ivănescu (ILR 78), „s-a născut atât la nordul, cât și la sudul Dunării (...), el este urmașul romanității de pe

¹ Ediția a II-a, cu indice de autori și indice de cuvinte, îngrijită de Mihaela Paraschiv, Iași, Editura Junimea, 2000.

ambele laturi ale Dunării de la Novi Sad până la vărsare”². Românii din sudul Dunării (macedoromânii, meglenoromânii și istroromânii) sunt urmașii romanității sud-dunărene, iar cei din nordul Dunării sunt urmașii romanității nord-dunărene. Granița de sud a romanității o constituie așa-numita *linie Jireček*, cu modificările și precizările aduse de Philippide 1923: 72 și de Skok 1931: 371; 1934: 179, linie care delimita, pe baza inscripțiilor în latină și greacă, teritoriul romanizat de cel grecizat din Peninsula Balcanică³.

Granița de vest a teritoriului de formare a limbii și a poporului român o constituie limita de est a lacunei de romanizare stabilită de Philippide 1923: 515, lacună ce se găsea în interiorul fostei Iugoslavii, între râul Vrbas, spre apus, și Drina, la răsărit, teritoriul care în acea perioadă era ocupat de albanezi.

În ceea ce privește granița de răsărit pe care s-a format poporul român, după Ivănescu (ILR 60), aceasta a coincis cu țărmul vestic al Mării Negre și cu râul Nistru. De altfel, afirmă savantul român, în Dobrogea și în Moesia Inferior de lângă Marea Neagră a pulsat o intensă viață romană, așa încât populația de acolo a putut să-și păstreze limba și după așezarea slavilor în Peninsula Balcanică. Totodată, partea de sud, de lângă mare a teritoriului dintre Prut și Nistru, s-a aflat mult timp sub stăpânire romană, iar orașul Tyras (actuala Cetate Albă) a constituit un centru important de romanizare a acestor regiuni.

În nordul Dunării, teritoriul de formare a limbii române cuprindea Dacia romană, în care se includeau Banatul, Oltenia cu părțile vecine ale Munteniei și Ardealul propriu-zis, inclusiv Munții Apuseni. În afara provinciei romane a rămas zona cuprinsă de Munții Căliman, Munții Gurghiului, Munții Harghita și Baraolt, Crișana, Maramureșul și Ardealul de la izvoarele Mureșului și Oltului (ILR 61). După toate probabilitățile, până în secolul al VI-lea populația

² În acest spațiu vast romanizat din nordul și din sudul Dunării există un *continuum romanicum*, o pânză de romanitate care s-a destrămat în urma așezării slavilor în sudul Dunării (Saramandu, 2004: 71-72).

³ *Linia Jireček* „nu trebuie considerată ca o frontieră lingvistică, nici ca o frontieră etnică, ci ca o simplă linie de separare între două culturi, cea greacă și cea romană, care arată până unde se întindeau frontierele lor.” (Mihăescu 1960: 74).

dacică din Moldova a fost romanizată, iar până în secolul al VI-lea–al VII-lea, „atât Muntenia, cât și teritoriul dintre Munții Căliman și Munții Rodnei, apoi Carpații răsăriteni, precum și Maramureșul și Crișana s-au integrat în teritoriul de limbă latină din Peninsula Balcanică și Dacia, adică în teritoriul de formație a poporului român.” (ILR 67).

Muntenia, afirmă Ivănescu (ILR 63), nu putea să scape procesului de romanizare, întrucât o mare parte a ei s-a aflat sub stăpânire romană. De menționat este că această regiune a fost înconjurată din toate părțile de provincii de limbă latină, spre vest și nord până la anul 268, iar, spre sud și est, până la anul 602. Chiar în sudul Moldovei, adaugă G. Ivănescu, un drum roman lega Ardealul de sud-est de Dobrogea. Drumul acesta pornea de la Brețcu, continua pe valea Oituzului, până la Galați, iar în castrul roman de la Barboși, pe Siret, prezența romanilor este atestată până în secolul al IV-lea. „Așadar, în ce privește limita de nord și est a teritoriului de formație a poporului român [...] aceasta coincide cu Carpații nordici și cu granițele de est ale Moldovei” (ILR 69).

2. Epoca de formare a limbii române

Limba română în concepția lui G. Ivănescu s-a format între secolul al V-lea și secolul al VII-lea (ILR177), înainte de influența slavă veche, influență pe care o plasează pe la anul 700, poate chiar 750. Epoca de împrumuturi masive din slavă a avut loc însă după anul 800 sau 900, până în secolul al XI-lea.

Limba română s-a format după destrămarea societății romane sclavagiste în Dacia și în Peninsula Balcanică și trecerea la feudalism și la obștile sătești. Însă schimbarea orânduirii sociale, a circulației bunurilor și a oamenilor, afirmă G. Ivănescu, a constituit numai condiția care a permis manifestarea schimbărilor limbii, schimbări care au fost provocate de o altă cauză, și anume de baza articulatoare și psihică tracică și dacică, care era deosebită atât de cea a populației italice (latini, umbri, osci), cât și de cea a popoarelor romanizate din Imperiu (ILR 188).

Atâta timp cât viața orășenească în Imperiu a fost puternică, latina populară și-a putut păstra vechiul ei sistem fonetic.

Limba română s-a născut datorită trecerii de la viața urbană intensă la o viață rustică, parțial de tip feudal, parțial de tip gentilic (ILR 184). Celelalte limbi romanice s-au născut prin destrămarea Imperiului Roman, dar mai ales datorită lipsei unei limbi de cultură. La noi, trecerea la feudalism s-a făcut foarte târziu, prin secolul al X-lea. Ca urmare a părăsirii Daciei de către administrația romană, la noi trecerea de la regimul sclavagist la cel al obștilor sătești și la cel gentilic s-a făcut brusc.

Specificitatea limbii române s-a format, în parte, înainte de influența slavă. Nu superstratul slav, spune G. Ivănescu (ILR 195), ci substratul traco-dac a dus la transformarea limbii latine populare de la Dunărea mijlocie și de jos în limba română.

3. Vechimea diferențierilor dialectale ale limbii române

Când au avut loc diferențierile dialectale în cadrul limbii române? Și în această privință părerile celor care s-au ocupat de formarea și de evoluția ramificațiilor teritoriale ale limbii române diferă de la cercetător la cercetător. Cei mai mulți au considerat că cea mai veche și totodată cea mai însemnată este diferențierea dintre dialectul aromân (macedoromân în expresia lui G. Ivănescu) și cel dacoromân și că, după această scindare în cadrul trunchiului român primitiv a avut loc aceea, străveche și ea, prin care s-au născut dialectele meglenoromân și istroromân.

Începutul acestei diferențieri între dacoromână (cu istroromâna) și aromâna (cu meglenoromâna) s-ar fi întâmplat până prin secolul al X-lea, iar diferențierile din cadrul dacoromânei ar fi avut loc după aceea. Oarecum singulară și izolată a rămas opinia lui Philippide (1927: 239), care consideră că unele diferențieri în cadrul dialectului dacoromân s-ar plasa la sfârșitul secolului al VI-lea și începutul secolului al VII-lea, epocă în care, după creatorul școlii lingvistice ieșene, ar fi avut loc și diferențierea dintre aromână și dacoromână.

Înainte de influența slavă asupra limbii române, adică înainte de secolele VI-VII, pe baza unor fenomene care au loc numai în

elementele latinești, Philippide (1927: 238-239) deosebește următoarele grupări dialectale: 1) Banatul și o parte a Transilvaniei de sud-vest; 2) vestul și nordul Transilvaniei, Maramureșul și Bucovina; 3) restul teritoriului lingvistic dacoromân. După Philippide, diferențierea dintre moldoveni și munteni a început mai târziu, între secolele VII și XIII. „Printr-o contradicție cu el însuși, spune G. Ivănescu (ILR 71), Philippide admitea că dialectul bănățean și cel crișean-maramureșean-bucovinean, în cadrul căruia distingea unele diferențieri chiar pe la anul 600, alcătuiau împreună cu dialectul moldovenesc o singură ramură a dacoromânei față de cea muntenească.”. În continuare, G. Ivănescu afirmă că ar fi necesar de spus, poate, în spiritul teoriei lui Philippide, că, după sec. al VII-lea, dacoromâna și-a grupat altfel decât până în acest secol graiurile, când ea căpătase anumite diferențieri dialectale. Fenomenele dialectale din cadrul limbii române avute în vedere de Philippide au fost: 1) prefacerea lui *n* simplu intervocalic în *-r-*; 2) prefacerea grupului consonantic *mn* în *un* și apoi în *un* în *scamnu* (grupul consonantic *mn* rămâne neschimbat în macedoromână și în Banat, în graiurile oltenești de nord-vest, în Hațeg și, probabil, în meglenoromână, în istroromână și în dialectul crișean⁴) față de *scaun* în dialectele moldovean și muntean; 3) propagarea lui *n* în: *cănutu* (< *canutus*) > **cănuntu*; *menu* (< *mīnutus*) > **menuntu*; *mănuclu* (< *man(u)culus*) > **mănuncu*; *genuciu* (< *genuculus*) > *genunciu* și prefacerea lui *n* în unele dintre cuvintele de mai sus în *r* (de fapt o disimilare *n-n* > *r-n*): *cărunt*, *mărunt*; 4) asimilarea lui *r* la *n* (*r-n* > *n-n*): *fărină* (< *farina*) > **fănină*, *serin* (< *serenus*) > *senin*. Diferențierea dintre dialectul moldovenesc și cel muntenesc (de fapt dintre cel muntenesc și celelalte dialecte dacoromâne), spune G. Ivănescu, o credea Philippide mai nouă, pornind de la transformarea africateri prepalatale *ǵ* în *j* în *joc*, *judec* etc. și a africateri dentale *dz* în *z* în *zac*, *zece*, *ziuă* etc., fenomen care s-ar fi petrecut probabil în preajma secolului al XIII-lea.

⁴ Aici, arată G. Ivănescu, avem a face cu o asemănare a macedoromânei cu graiurile din Banat în privința unei conservări și nu a unei inovații, dar aceasta arată că macedoromâni și bănățeni se aflau în arii vecine.

„Româna din faza ei cea mai veche *nu era perfect unitară*” (subl. n. – V. F.), deoarece „ea a pornit de la o stare de limbă deja diferențiată regional, iar, în procesul ei de formare, a căpătat noi diferențieri regionale”, lucru ce îi permite lui Ivănescu (ILR 199) să susțină că „procesul de formare a limbii noastre a cuprins în sine procesul de formare a unor dialecte, a primelor dialecte românești”, dar și că „în această perioadă deosebiri de limbă regionale nu erau mai numeroase decât cele dintre graiuri”. Firește, spune G. Ivănescu mai departe, au avut loc și diferențieri dialectale de ordin morfologic, sintactic și lexical, dar o separare a lor din punct de vedere cronologic de cele care s-au produs în secolele ce au urmat formării limbii române, adică în secolele al IX-lea-al X-lea, când s-a petrecut o deplasare a diverselor ramuri în care se împărțea până atunci poporul român și s-a ajuns la o configurație geografică a dialectelor care e, în fond, cea de azi, este greu de făcut.

În ceea ce privește criteriile de stabilire a fenomenelor vechi față de cele noi, profesorul Ivănescu arată că, dacă, în general, numai inovațiile lingvistice, nu și păstrarea fazelor mai vechi ale limbii, dovedesc în mod indiscutabil unitatea de altădată a dialectelor care le posedă, soarta și dezvoltarea lor comună, în cazul limbii române dialectele sau graiurile care se grupează împreună din punctul de vedere al arhaismelor se grupează împreună și în privința inovațiilor. (ILR 302).

G. Ivănescu constată că asemănările dintre graiurile dacoromâne de vest, crișean-maramureșean și bănățean, pe de o parte, și cel macedoromân, pe de alta, constau în păstrarea unor faze mai vechi, inovația dovedindu-se din partea dialectelor moldovean și muntean. Asemănările dintre dialectul moldovenesc și muntenesc, care reprezintă inovația față de celelalte dialecte dacoromâne (cele din Banat-Hațeg, Crișana-Țara Moșilor-Maramureș și cele din sudul Dunării), își au explicația în legăturile strânse ce le-au avut dialectele între ele, într-o regiune destul de depărtată de macedoromâni, de viitorii bănățeni și de viitorii crișeni-maramureșeni, regiune care se plasează în partea de nord-est a teritoriului românesc primitiv (ILR 302).

4. *Româna primitivă*

După „epoca latinei populare de la baza limbii române”, care a durat până prin secolul al V-lea și după o alta, numită de învățatul român „epoca de formare a limbii române”, plasată între secolele al V-lea și al VII-lea, poate chiar al VIII-lea, G. Ivănescu distinge o altă fază în dezvoltarea limbii noastre, denumită „epoca românei primitive”, care ține din secolul al VII-lea până în secolul al X-lea, însă cu prelungiri și în secolele următoare, când autorul vorbește despre „epoca limbii române literare”.

Pentru G. Ivănescu, expresia „română primitivă” denumește atât o „stare” de limbă reală, sesizabilă în succesiunea diacronică a românei, cât și o epocă istorică precisă, motivată din perspectiva cercetătorului. (Arvinte 1982-1983: 9).

În secolul al X-lea, în Imperiul Bizantin se înființează iobăgia, care, alături de războaiele dintre bizantini și bulgari constituie cauza migrării unor grupuri de români sud-dunăreni de pe teritoriul primitiv pe teritoriile vecine de la sud și vest. Migrațiile acestea au avut drept consecință schimbarea așezării geografice a diferitelor ramuri ale poporului român din sudul Dunării și a dialectelor sale de acolo din perioada sa de formare, ducând, poate, chiar la izolarea temporară a macedoromânilor, așa încât se poate vorbi de o fază română primitivă, tot așa după cum se vorbește de o fază indoeuropeană primitivă sau de o fază germanică primitivă etc. O altă consecință a organizării gentilice sau în obști sătești o constituie lipsa nevoii de utilizare a unei limbi oficiale scrise. În perioada la care ne referim, limba română, arată Ivănescu (ILR 284), nu a dobândit o formă scrisă, ea n-a devenit limbă literară, fiindând doar sub forma unor graiuri rustice. Așa se explică și faptul că un popor organizat gentilic sau sub forma unor obști sătești, trăitor într-un stat feudal, recurge, în puținele ocazii când i se impune să folosească scrierea, la limba literară a nobilimii și clerului din statul în care viețuiește, care este și limba oficială a statului respectiv.

5. Profilul dialectal al „românei primitive” în concepția lui G. Ivănescu

Până pe la anul 1000 (deci în perioada de formare și în perioada următoare care ar cuprinde și româna primitivă), Ivănescu (ILR 322-323) distinge patru „dialecte” principale: 1. „dialectul” rotacizant, din care se vor dezvolta dialectul morlac (mai târziu, istroromân), graiurile din Carpații nordici și unele graiuri crișene-maramureșene; 2. „dialectul” macedoromân-meglenoromân; 3. „dialectul” bănățean-crișean-maramureșean-ardelean; 4. „dialectul” moldovenesc-muntenesc⁵.

a) Dialectul rotacizant

Dialectul rotacizant, așa cum îi spune și numele, se caracterizează prin transformarea lui *-n-* simplu intervocalic în elementele de origine latină în *-r-*. Rotacismul lui *-n-* simplu intervocalic în elementele de origine latină, fenomen dialectal propriu deja românei primitive, în concepția lui G. Ivănescu, nu a apărut independent în istroromână și în unele graiuri dacoromâne (crișene și maramureșene). Unii cercetători, printre care D. Onciul, A. Philippide, Alexie Procopovici și Tache Papahagi au socotit că crișenii-maramureșenii au venit din sudul Dunării, iar alții: Densusianu, Rosetti au considerat că istroromânii au venit din nordul Dunării. Ambele teorii – și cea care consideră că fenomenul rotacismului a apărut independent în istroromână și în dacoromână, cât și cea care îi socotește pe istroromâni coborâți din nordul Dunării, îi apar lui G. Ivănescu eronate. Aceasta deoarece primii trebuiau să aibă în vedere nu pe toți crișenii-maramureșenii, ci numai pe cei rotacizanți, de la nordul Dunării, dar și pentru că rotacismul s-ar fi petrecut exclusiv în sudul Dunării, iar cei din a doua categorie pentru că au respins orice legătură între rotacismul românesc și cel albanez. Pe de altă parte,

⁵ După savantul român, unele graiuri din Ardeal și Crișana și de pe muntele Olimp și chiar dialectul bănățean făceau probabil tranziția între cele patru menționate mai sus, dar aveau și fenomene proprii, cel puțin „dialectul” bănățean (ILR 328).

având în vedere că rotacismul caracterizează dialectul tosc al albanezei nu limitează aria lui de producere la sudul Dunării, patria primitivă a albanezilor, crede Ivănescu, ILR 200, se apropia de valea Drinei și cuprindea probabil și Panoniile de sud (p. 200).

Existența rotacismului la toshi și la o parte dintre români, conform concepției lui G. Ivănescu, nu se explică prin influența uneia dintre limbi asupra celeilalte, ci printr-o parțială asemănare a bazei articulatorii. Tot astfel stau lucrurile și cu nașterea lui *r* intens din *rr* și *r* în anumite condițiuni la crișeni-maramureșeni, căci *r* intens se găsește și la albanezi. Nici faptul acesta nu se poate explica în mod independent, ci printr-o înrudire de bază articulatorie între românii rotacizanți și albanezi, precum și prin conviețuirea sau vecinătatea lor altădată. La aceste similitudini, G. Ivănescu adaugă fenomenul trecerii diftongului *au* la *a* petrecut în cuvinte ca *aurum* > *ar*, care se găsește în *Psaltirea Scheiană* și *Apostolul* scris de popa Bratul, fenomen ce se găsește și în albaneză. Ultimele două fenomene, precizează G. Ivănescu, au putut avea loc și după epoca de formare a limbii române, până la despărțirea românilor rotacizanți de alții și de macedoromâni și meglenoromâni.

Pornind de la considerentul că albanezii au locuit întotdeauna numai în sudul Dunării, G. Ivănescu conchide că românii rotacizanți (și numai ei) au locuit la început mai aproape de aceștia, și anume de la Drina până la vest de Crișana. Spre o astfel de concluzie îl conduc și alte fapte importante pe care graiurile rotacizante le au în comun cu dialectul macedoromân și cu cel meglenoromân.

Astfel, graiurile din Crișana, Țara Moșilor și Ardealul vecin, care până în secolul al XVI-lea cunoșteau rotacismul lui *-n-* simplu intervocalic în elementele de origine latină, au și alte fenomene asemănătoare, precum: criș. *scand* ‘scaun’, ir. *scând*, criș. *iuă* ‘unde’, ir. *iuve* ‘unde’, ard. și criș. *astară*, ir. *astâre* ‘aseară’, ard. *zeașet*, *jejet*, ir. *jâjet* ‘deget’ (< *gheașet* < *dęașet*), gerunziul ardelean în *-ă* (*cântândă*, *fugindă*) și cel ir. în *-a* (*cântânda*, *fuginda*) etc., fapte care arată deslușit că rotacismul se integrează într-o serie de asemănări ale istroromânei cu graiurile dacoromâne din Crișana, asemănări care ne obligă să admitem că, la început, ambele idiomuri au fost vecine.

Pornind de la unele asemănări între graiurile bănățene și cele de la nord de Mureș cu românii rotacizanți, aceștia din urmă vecini la rândul lor cu albanezii, G. Ivănescu explică o serie de fenomene albaneze extinse pe tot teritoriul dacoromân sau numai pe o parte din el: *chelbe*, *gălbează*, *ghiuș*, *ghion(oaie)*.

Precizând că „rotacizantii au trebuit să ocupe la început părțile cele mai de vest ale teritoriului românesc primitiv, deci *valea Drinei*, *valea Savei inferioare și teritoriul de la vest de Banatul românesc și Crișana*” (s.n. – V. F.), G. Ivănescu atrage în același timp atenția asupra faptului că graiul pe care-l vorbeau rotacizantii a suferit, ca dialect latin popular, o serie de influențe ale latinei occidentale: *passare* ‘a merge’, care în Apus a dobândit sensul de ‘a trece’ (cf. *a păsa* ‘a merge’ în textele rotacizante și azi în aceleași regiuni vestice dacoromâne), *acest* (< lat. **eccestu* < *ecciste*) față de *ist*, *ăst* (< lat. *iste*), mai-mult-ca-perfectul cu *eram* sau *habebam* etc. Din aceste regiuni s-au deplasat mai târziu unii rotacizanți, aflați azi în Croația, iar alți rotacizanți în Crișana și Maramureș” (ILR 306-307).

Spre deosebire de S. Pușcariu 1937: 87 și de G. Pascu 1922: 200, dar și spre deosebire și de ce însuși susținuse în *Problemele capitale ale vechii române literare*, p. 82-87, în ILR 201, G. Ivănescu nu mai crede că toți românii din Crișana, Munții Apuseni și Maramureș au fost rotacizanți. Mai probabil este, afirmă savantul român, că rotacismul a fost prezent în secolele al XV-lea–al XVI-lea numai în Maramureș și în Țara Moților, eventual și în unele părți din Bihor și Sătmar, apoi în părțile Bistriței. Restul graiurilor crișene au putut fi de la origine nerotacizante, ceea ce nu vine în contradicție cu asemănările pe care aceste graiuri le prezintă în comun cu dialectul macedoromân și cu cel meglenoromân (ILR 201). Rotacizantii sud-dunăreni, adică strămoșii istroromânilor de astăzi, locuiau la început în „regiunea Drinei și Savei inferioare și a Dunării sârbești.” (ILR 311). Ei se aflau în legătură directă cu strămoșii meglenoromânilor, care ocupau teritoriul „de pe la Belgrad până la Iskăr” și cu ai aromânilor, situați mai la sud, mai exact „în regiunea de la Niș la Skopje și pe valea Moravei și a afluenților ei până spre Dunăre” (ILR 311). Cu timpul, datorită unor cauze de ordin social, au avut loc unele deplasări spre vest ale rotacizanților sud-dunăreni (alții au fost

asimilați de populația slavă), unii ajungând în Dalmația și în Istria. O parte din morlaci au migrat în secolele XIV-XV spre est ajungând în Banat și Țara Hațegului (cei care cunosc fenomenul lui *a* rotunjit: *â*).

Prin urmare, există două categorii de asemănări în dialectul istroromân și dacoromân de vest, sud-vest. Unele vechi cum ar fi rotacismul lui *-n-* simplu intervocalic și altele de dată mai recentă ca *â* sau rostirea lui *u* [*u* semivocalic] ca *v* bilabial (*w*), în unele localități din Banat care ulterior devine *l*, *p* sau *b* în funcție de caracterul surd sau sonor al consoanei următoare: *całt* „caut“ (< *cawt* < *cauť*), *laptă* (< *laută*) sau *labd* (< *lawd* < *lauđ*).

Numărul istroromânilor a fost cândva mai mare, dar el s-a împușinat mereu fie prin asimilarea lor de către slavi, fie prin migrații spre est.

b) Dialectul macedoromân-meglenoromân

În privința patriei primitive a macedoromânilor, G. Ivănescu dă dreptate parțial celor care afirmă că aceștia sunt originari din părțile de nord ale Moesiei Superior (de ex., Al. Rosetti), întrucât, după cum s-a văzut, el crede că istroromânii sunt originari din regiunea Drinei, a Savei inferioare și a Dunării sârbești, iar meglenoromânii din părțile vecine de la sudul Dunării, ale Banatului și Olteniei, așa încât macedoromânii trebuie să fi locuit în regiunile imediat vecine de la sud, chiar la sud de Banat. Dar, precizează G. Ivănescu, macedoromânii au locuit și în părțile cele mai de sud ale teritoriului românesc primitiv, despre a căror romanitate nu trebuie să ne îndoim, altfel am fi nevoiți să admitem că aici romanitatea s-a pierdut cu timpul.

Prin urmare, afirmă G. Ivănescu, „la origine macedoromânii au locuit în regiunea de la Niș la Skopje și pe valea Moravei și a afluenților ei până spre Dunăre. Deoarece macedoromânii nu au printre elementele lor slave vechi elemente de origine sârbească, ci numai elemente bulgărești și, deoarece pe teritoriul de la Niș la Skopje se vorbesc astăzi graiuri sârbocroate și macedonice, cu *k*, *g*, poate și cu *ć*, *đ*, rezultați din (*k*)*t'*, *d'*, nu trebuie să excludem din teritoriul românesc primitiv acest teritoriu, cum face Emil Petrovici

(1960: 79-83; 1967: 11-19) [...]. Că și pentru teritoriul din nordul Moesiei Superior și din Banat, în care au putut locui la origine slavi de tip bulgar, se poate presupune că și în centrul și sudul Moesiei Superior s-au așezat la început slavi cu graiuri de tip bulgar, slavi care, apoi, au fost asimilați de albanezi, după cum, la nord, slavii de tip bulgar au fost asimilați de români [...]. Fărșeroții se găseau, probabil, atunci în părțile cele mai nordice ale teritoriului ocupat de macedoromâni, adică spre Dunăre.” (ILR 311-312).

Aromâna în timpul românei primitive nu era o entitate lingvistică perfect unitară. În cadrul aromânei, Ivănescu (ILR 35) crede că „s-ar putea distinge un dialect de nord, unul de sud și unul fărșerot.” “A existat un grai cu *și* în loc de *să*, apoi un alt grai pe muntele Olimp cu epenteza lui *c* în grupul consonantic *sl: scl*, cu *dao, nao, rao* etc., însă graiul din Olimp nu este, la origine, un grai autentic macedoromân. El a fost situat cândva mult mai la nord, în imediata vecinătate a unor graiuri dacoromâne (crișene, n.n. – V. F.) și morlace. Aromânii din Olimp au avut mai mult timp legături cu graiurile crișene-maramureșene și morlace. Astfel, la aromânii din Olimp, în unele cuvinte, ca la dacoromâni, *če, či* au rămas neschimbați, nedevenind *je, ji*; formele scurte de G-Ac. ale pronumelor personale de plural sună *ne, ve, li*; G-D substantivelor masculine se formează altfel decât la ceilalți macedoromâni, dar ca la dacoromânii din Crișana și Ardealul de nord: *al domnu, al frate* (în loc de *a domnului, a fratelui*). Faptele enumerate mai sus îl conduc la concluzia că graiul din Olimp n-a făcut parte, la început, din graiurile macedoromâne, ci din graiurile de la nordul lor, că ele au rămas multă vreme în Serbia de nord, între graiurile bănățene, crișene, rotacizante și meglenoromâne (ILR 309).

Și graiul fărșeroților cunoaște o serie de trăsături care îl separă de graiurile macedoromâne și îl apropie de meglenoromână și de cele dacoromâne (e vorba de fapte care caracterizează dacoromâna în totalitatea ei și nu de asemănări speciale cu anumite graiuri dacoromâne, ca cele crișene și ardelenene, cu care fărșerota prezintă unele asemănări). După G. Ivănescu, fărșeroții ar reprezenta pe macedoromânii cei mai de nord, cei care se aflau în imediata vecinătate a românilor nordici, ca și meglenoromânii și, de aceea au

ca și aceștia o serie de fenomene dacoromâne. Cu alte cuvinte, fărșeroții sunt, la origine, macedoromânii cei mai nordici, locuind în vecinătatea dacoromânilor și a meglenoromânilor.

Comun cu meglenoromânii, fărșeroții au, printre altele, 1). articularea cu *-u*, nu cu *-lu* a substantivelor masculine și neutre terminate în consoană; 2). prezența sufixului *-ura*, *-ăra* la adverbe și mai ales la participiul prezent activ; forma de imperfect a verbului *escu*: *aream*, *areai*, *area* etc., care se identifică cu formele *aṛam*, *ăṛam* etc. de la Țârnareca și cu formele *eream* (*ăream*) din Oltenia, Muntenia și din sudul Transilvaniei, dar și cu cele de la Slatina Timiș din jud. Caraș-Severin (n.n. – V. F.).

Tot meglenoromânisme trebuie considerate și formele cu anticiparea elementului palatal: *căṛnli*, *măṛnle*, *măṛnli* din unele graiuri aromâne de nord (din zona Bitolia, Megarovo, Ohrida). Apropierea spațială de meglenoromână a fărșeroților explică și lipsa protezei în numele lor: fărșeroții își spun ei înșiși *romăni*, *români* și *rămăni*. Este adevărat însă, arată G. Ivănescu, că meglenoromânii au pierdut termenul latinesc pentru originea etnică, înlocuindu-l cu cel slav: *vla(h)*, pl. *vlași* (ILR 311).

În epoca la care ne referim, meglenoromânii formau un dialect comun cu macedoromânii, dar „înseși graiurile meglenoromâne nu constituie o unitate perfectă”. Așa, de exemplu, forma *furnigă*, care se găsește în Oltenia și la macedoromâni, caracterizează numai pe meglenoromânii care nu locuiesc în Țârnareca, fapt ce îl determină să susțină că strămoșii oltenilor și ai macedoromânilor în Evul Mediu erau vecini numai cu unii dintre meglenoromâni. Între graiul din Țârnareca și celelalte graiuri meglenoromâne există însă și alte deosebiri, iar varietatea formelor dialectale din orașelul Nânta și celelalte zece sate meglenoromâne „ne arată că aceste graiuri sunt resturile unor graiuri care altădată ocupau arii mult mai întinse [...], că meglenoromânii au ocupat, în trecut, nu un spațiu redus, cum stau lucrurile astăzi, ci unul întins”. (ILR 308). Chiar și după despărțirea aromânilor de trunchiul comun, meglenoromânii au continuat să păstreze legăturile cu unele ramuri ale macedoromânilor. După savantul ieșean începând de prin secolul al XV-lea, limba română se vorbește pe patru teritorii despărțite între ele prin spații aloglote, iar

aceste patru varietăți teritoriale sunt considerate „tot atâtea dialecte“ (ILR 307).

După G. Ivănescu (ILR 308), „strămoșii meglenoromânilor au locuit numai regiunile de sud și sud-vest ale Bulgariei medievale de la Niș spre nord”.

G. Ivănescu respinge originea nord-dunăreană (din părțile Bihorului și Banat) a meglenoromânilor susținută de Ovid Densusianu, afirmând că „o asemenea presupunere nu corespunde realității”, deoarece „meglenoromânii prezintă fenomene proprii și au prea multe asemănări cu macedoromânii pentru a fi considerați drept niște dacoromâni care au migrat în Macedonia de nord-est. Prezența meglenoromânilor în epoca de formare a limbii române și chiar după aceea în sudul Dunării, dar în imediata vecinătate a rotacizanților și bănățenilor explică toate aceste fapte”.

Mai mult, afirmă G. Ivănescu, „dialectul bănățean a avut o dezvoltare comună cu dialectul meglenoromân până la despărțirea meglenoromânilor de dacoromâni, despărțire care a fost de fapt numai o despărțire a meglenoromânilor de bănățeni (trebuie să adăugăm că la aceste asemănări participă și unele graiuri oltene, anume cele de nord-vest)” (ILR 307).

G. Ivănescu include aici sufixul *-ete* (cf. *brabete* < bg. *vrabec*), sufix creat pe vremea când oltenii și bănățenii erau în directă contiguitate teritorială cu meglenoromânii. Sufixul *-ete* își are originea în sufixul bulgăresc *-ec*: pe baza pluralului *-eți* s-a creat un singular *-ete*. Faptul acesta îl determină pe G. Ivănescu să susțină că meglenoromânii locuiau la început în imediata vecinătate a oltenilor. Foarte probabil însă că graiurile oltene care nu au făcut parte la origine din graiul bănățean-hățegan se vorbeau tot acolo unde se vorbesc și acum, adică în Oltenia de sud și sud-est, iar meglenoromâna se vorbea peste Dunăre, la sud și la est de ele⁶.

Așadar, vecinătatea originară a bănățenilor, crișenilor și maramureșenilor cu meglenoromânii și morlacii și a oltenilor cu meglenoromânii explică asemănările de limbă dintre ei. Prin urmare,

⁶ De adăugat este însă că meglenoromânii care cunosc epenteza lui *î* în *côini*, *pôini* etc. se găseau și în apropierea dacoromânilor din zona Munteniei.

spune G. Ivănescu, „rotacizării din care s-au desprins mai târziu morlăcii locuiau, probabil, imediat la sud de Banat și Oltenia, de pe la Belgrad până la Iskăr”. Au avut dreptate Pușcariu, Philippide și Capidan susținând originea sud-dunăreană a istroromânilor și meglenoromânilor. Localizarea rotacizărilor și a meglenoromânilor în regiunea de la Drina spre Crișana și spre Iskăr ni se impune, spune G. Ivănescu (ILR 308) și pentru că macedoromânii locuiau în regiunile imediat vecine de la sudul rotacizărilor și meglenoromânilor până la sud de Skopje.

Meglenoromânii nu sunt băștinași în regiunile pe care le locuiesc astăzi. Cei mai mulți au plecat spre sudul Peninsulei Balcanice ajungând în zona Meglenului mai târziu, după ce au făcut un popas în munții Rodope de unde au împrumutat de la bulgarii de acolo fenomenul rostirii lui *ă* ca *o* (*comp*, *con* „când”) stabilindu-se la nord de Salonic, pe valea râului Vardar. Întrucât nu toți meglenoromânii cunosc fenomenul menționat, G. Ivănescu presupune că o altă ramură a meglenoromânilor are un alt drum mai direct din nord de undeva din Macedonia.

Numărul meglenoromânilor cândva a fost mult mai mare, unii însă au fost slavizați, iar alții au migrat și în nordul Dunării ajungând până la Șcheii Brașovului și la Săcele, dar și în Țara Românească, după cum o dovedesc unele asemănări cu graiurile menționate. Profesorul G. Ivănescu este încredințat că „în epoca ce a precedat întemeierii voievodatelor românești și în cea care a urmat, a avut loc emigrarea din sudul Dunării în Țara Românească și în sudul Ardealului a numeroși meglenoromâni” (ILR 396).

c) Dialectul bănățean-crișean-maramureșean-ardelean

În epoca românei primitive, dialectul bănățean-crișean-maramureșean-ardelean avea legături mai strânse cu dialectele românești sud-dunărene decât cu cel moldovenesc-muntenesc.

În *Histoire de la langue roumaine*, I, Ovid Denusianu semnalează o serie de macedoromânisme la nordul Dunării, pe care le pune pe seama infiltrării unor macedoromâni în toate regiunile de peste munți, cum ar fi:

– în Crișana și în regiunea vecină din Ardeal metateza lui *ri* interconsonantic în *îr*: *bătâr*ⁿ; epenteza lui *c* în grupul consonantic *sl*: *scl* – *sclab*; proteza lui *a* în *aurmă*; ard. *a^uace*, *u^ace* ‘aici’; *a se căștiga* ‘a (se) îngriji’, ‘a păzi’, *nare* ‘nas’ etc.

– în sudul Crișanei și în Banat: accentul pe finală în *acló*, *acoló*, trecerea de la declinarea a III-a la a II-a a substantivelor *berbece*, *șoarece*: *berbec*, *șoarec* etc.; accentul pe terminație în *fășém*, *fășét*; conjunctivul prezent la conj. I în *-ă*, nu în *-e*: *să cântă* etc.

Acestea, după G. Ivănescu, sunt de fapt niște „pseudomacedoromânisme” în dacoromână. Unele „macedoromânisme” se găsesc în nordul Dunării, pe un teritoriu foarte întins, fapt care nu ne dă dreptul să credem că ele s-au produs independent în ambele dialecte (macedoromân și dacoromân). Ele se găsesc numai în unele dialecte de peste munți, iar, dacă ele apar adesea și în unele zone de la sudul și de la estul Carpaților, se explică prin stabilirea în acele locuri în epoca feudală a unor români de peste munți sau chiar din sudul Dunării.

În mod independent în dacoromână și în aromână au apărut palatalizarea labialelor, iar epenteza lui *i* în *câine* etc. îi leagă pe munteni mai degrabă de meglenoromâni decât de aromâni (unde apar pe un teritoriu restrâns).

Palatalizarea labialelor, crede G. Ivănescu (ILR 294), a apărut în mod independent la macedoromâni și dacoromâni deja pe la anul 1000, atât la sudul, cât și la nordul Dunării, pe două arii îndepărtate una de alta: una în Macedonia, iar alta în Ardealul central și de est, care cuprindea o parte din graiurile ardelenene de azi și graiurile moldovenești (ILR 295; vezi și *Problemele capitale* 168-178 și 188-199).

Sigur este că palatalizarea labialelor în dacoromână nu este un macedoromânism autentic, cum credea Ovid Densusianu, deoarece, arată G. Ivănescu, ea nu se întâlnește acolo unde avem macedoromânisme invocate de lingvistul bucureștean pentru Crișana și Ardeal (*Histoire I*, 329-330; vezi G. Ivănescu, ILR 291-292).

Mergând pe linia deschisă de Ovid Densusianu, elevul acestuia, Tache Papahagi, în *Cercetări în Munții Apuseni*, GS, III, și în monografia *Graiul și folklorul Maramureșului*, relevă alte asemănări

între graiul moșilor, respectiv al maramureșenilor cu graiurile aromâne.

– asemănări ale graiului moșilor cu aromânii: *altăoară* ‘altădată’; *apără* (Dumnezeu) ‘să ferească’ (Dumnezeu), *bucium* ‘trunchi’, *a urla* ‘a coborî’.

– asemănări între graiul maramureșean și cel al aromânilor: *armur* ‘coapsă’, *baier*, ar. *bair*, *canură*, *căcărădă*, *corbă* ‘neagră’, *a îngreca* ‘a îngreuna’, *mînđară*, ar. *mulđară* etc.

Spre deosebire de Densusianu, Tache Papahagi (în lucrările menționate și în *Manual de fonetică romanică*) admite că aceste „macedoromânisme” au fost aduse la nordul Dunării nu de niște macedoromâni, ci de niște români care fuseseră vecini cu macedoromânii și care puteau fi rotacizanți sau nu, care aveau labiale pure sau alterate (ILR 300).

O listă a faptelor care leagă dialectele crișean-maramureșean și pe cel bănățean de cel macedoromân, altele decât cele invocate de Densusianu și de Tache Papahagi, întocmește G. Ivănescu în ILR, p. 303. Unele dintre faptele menționate de G. Ivănescu se găsesc și prin Moldova și prin Muntenia, dar, acolo, ele, spune lingvistul ieșean, au fost aduse de dincoace de munți prin migrații ce au avut loc după secolul al XV-lea.

Ită câteva dintre aceste fapte: criș. *jejet*, băn. *đeđet*, ar. *đeđet*, megl. *zejizit*, ir. *žăžet*; bihor., Țara Moșilor, Sălaj, Banat: *a demica*, ar. *dińicare* (mold., munt. *dumicare*, cu modificarea formei etimologice); *durmi*, maced. *durniri* (față de mold., munt. *dormi*); *nat* ‘copil’ în Banat și ‘individ’, ‘om’ în Maramureș, ar. *nat* ‘copil’; *mușat* (în Maramureș și, adăugăm noi, și în Munții Apuseni) / ar. *mușeat* și, adăugăm noi, megl. *mușat*, ir. *mușăt*); maram. *marat*, ar. *mărat* ‘nenorocit’ etc.

Asemănări între graiul moșilor și aromână: *celnic*, *găvozd* ‘cuiul de la potcoavă’; între graiul din Bihor și aromână: *bătárn*, *sclab*, *aŭace*, *nari* ‘nas’, proteza lui *a*: *anumără*, *amiroasă*, *asudoari*, *mătur* ‘copt’, ‘matur’; conjunctivul cu *și* în loc de *să* etc.; asemănări cu graiul din Maramureș: *agru* ‘câmp’, *depărat* ‘smuls’ etc.

Și mai numeroase sunt asemănările dintre graiurile bănățene și cele macedoromâne: *ma* ‘dar’, ‘însă’, macedor. *ma*; băn. *băl* ‘bălan’,

maced. *bel*, *bęal*; băn. *avlie* ‘curte’; băn. *iu*, pl. *ie* ‘Hüfte’, maced. *lie*; băn. *lai* ‘negru’, ar. *laiu*; băn. *zbor* ‘adunare’, ‘vorbă’, ar. *zborū* ‘idem’, băn. *nămaie*, ar. *nămal'e*; băn. *a scria* ‘a scrie’, ar. *scriari* etc.⁷

Graiul bănățenilor, afirmă G. Ivănescu ILR 308, era identic cu cel vorbit de aromânii din Serbia Evului Mediu, așa cum a arătat Sextil Pușcariu în *Studii Istroromâne*, II, p. 314, care semnalează forma *kjelatori*, formă ce apare în documentele medievale sârbești ca epitet al unor români, cu fonetismul *ké* în loc de *că*, similar cu cel din unele graiuri bănățene și crișene, în care se spune *chimeasă*, *chimașă*, *chem*□*așă*, *chemeșă*. Românii din Serbia medievală, conchide G. Ivănescu (ILR 308) erau originari din Banat⁸.

Asemănările numeroase între graiurile dacoromâne de vest și de nord cu cele aromâne îl determină pe G. Ivănescu să afirme că vecinătatea sau comunitatea macedoromână-bănățeană-crișeană-maramureșeană a durat și după influența slavă, până prin secolele al IX-lea – al X-lea. Ba mai mult, bănățenii–oltenii de nord-vest–hațeganii au rămas în contact cu unele graiuri românești sud-dunărene și după secolul al X-lea, deoarece dialectul bănățean la care trebuie cuprins și cel din Țara Hațegului, ca și cel din județele Mehedinți și Gorj, dețin o serie de fenomene importante comune cu dialectul meglenoromân, printre ele și o influență slavă mai puternică (cum ar fi verbele compuse cu unele prefixe slave, ca *a dopleca* și *a izafla*), care, după G. Ivănescu (ILR 314-315), s-ar plasa cronologic pe la anul 1000 sau chiar după aceea, până în preajma Munteniei⁹.

Că separarea macedoromânilor de bănățeni, crișeni-maramureșeni și ardeleni a trebuit să se producă la câteva secole după secolul al V-lea, după G. Ivănescu, rezultă și din faptul că

⁷ O serie de alte asemănări și coincidențe între graiurile din Banat și unele graiuri aromâne au semnalat Saramandu, 1986: 225-233; Frățilă 1993: 81-99.

⁸ Și după Rosetti 1978: 360, „limba românilor din Serbia, ca și istroromâna, prezintă trăsăturile caracteristice ale dacoromânei și face parte din grupul de nord al limbii române [...], pe când aromâna constituie grupul ei de sud“.

⁹ După părerea noastră, aspectul verbal ,în Banat cel pușin, trebuie să fie mai recent, de origine sârbească, și el ocupă doar sudul Banatului. În Oltenia vecină el este dus de bănățeni.

rotacizantii, crișenii-maramureșenii au în comun cu macedoromânii câteva elemente bizantine: astfel, *adeca* ‘în zadar’, care circulă și în Țara Moșilor, *premătar* □ *μ* ‘sărântoc’, ‘necăjit’, cunoscut în zona Năsăudului, se întâlnesc cu macedor. *ádica* ‘în zadar’ și *părmătari*, *pârmătar* ‘negustor de mărunțișuri’, ceea ce înseamnă că numai după câteva secole de influență bizantină au migrat macedoromânii din părțile de la Dunăre în părțile pe care le ocupă ei astăzi. Însă influența bizantină a început în secolul al V-lea, când Imperiul de Răsărit s-a grecizat, sau în secolul al VI-lea, când Iustinian a cucerit malul stâng al Dunării din Oltenia și Banat.

G. Ivănescu este încredințat că influența slavă de sud și bizantină este mai puternică în Banat și în Țara Hațegului. În sprijinul acestei afirmații savantul român aduce drept argumente următoarele cuvinte: *avlie* ‘curte’, ‘o curte mai deosebită’, care se găsește, de asemenea, la macedoromâni, unde *avlia* denumește curtea împrejmuită cu zid, caracteristică casei de tip mediteraneean; băn.-olt. *ma* ‘însă’, ‘dar’, care nu este altceva decât macedorom. (*a*)*ma* și megl. *ama*¹⁰ și pare a fi, după G. Ivănescu, de origine bizantină. G. Ivănescu este conștient că *pramatari*, *avlija* și *ma* se găsesc și la bulgari și sârbi, dar el crede că românii au împrumutat termenii respectivi de la bizantini în același timp, deci când românii din sudul Dunării constituiau o masă unică cu cei aflați la nordul fluviului. Un cuvânt care se găsește numai în *Palia de la Orăștie*, la Coresi și la Dosoftei (și care, spune G. Ivănescu, poate se găsea numai în Banat și Țara Hațegului, nu și în Crișana și Maramureș) ar fi *tâmbare*, v. rom. *tâmbariu* ‘manta’. Alte elemente comune graiurilor macedoromâne și celor dacoromâne de sud și de nord din aceeași perioadă ar fi câteva cuvinte de origine albaneză: *fară* ‘neam’, *îmă* ‘mamă’ (< alb. *ëmë*), *coafsă* ‘coapsă’ (cu *s* netrecut la *ș*); *îmă* poate fi, spune G. Ivănescu (ILR 316), și de origine traco-dacă.

Timpul vecinătății strămoșilor românilor din Banat, Crișana, Țara Moșilor și Maramureș cu strămoșii istroromânilor, macedoromânilor și meglenoromânilor este stabilit de G. Ivănescu cu ajutorul elementelor de origine străină din dialectele respective, în

¹⁰Cf. și ir. *ama*, înregistrat de Sârbu – Frățilă, 1988: 187.

special cu ajutorul elementelor de origine slavă veche. Influența slavă veche asupra limbii române s-a produs înainte de separarea macedoromânilor de dacoromâni.

Transformările fonetice și chiar morfologice (morfotice, cum le numește G. Ivănescu) suferite sunt identice în dacoromână și aromână (cf. v.sl. *bljudo* > ar., dr. *blid*, v.sl. *kožuchŭ* > ar., dr. *cojoc*, v.sl. *zmija* ‘șarpe’ > ar., dr. *zmeu*), fapt ce presupune o unică sursă slavă și o intensă circulație a elementelor slave de la un capăt la altul¹¹.

În același timp, G. Ivănescu se întreabă dacă nu există în limba română elemente slave cu o circulație limitată la o regiune sau alta, mai exact, dacă influența slavă nu a avut loc în mod diferit de la o regiune la alta. Continuând, savantul român își pune problema dacă există elemente slave comune numai aromânilor-bănățenilor și crișenilor-maramureșenilor, cu eliminarea moldovenilor și muntenilor. Răspunsul la această întrebare este afirmativ: în unele cazuri influența slavă veche este diferită în dialectul crișean-maramureșean, în cel ardelean și în cel bănățean, dar identică cu cea din macedoromână față de cea din dialectul moldovean-muntean. Nu de puține ori, arată G. Ivănescu, muntenii și moldovenii prezintă o influență slavă (elemente lexicale) acolo unde bănățenii, crișenii-maramureșenii, ardelenii și macedoromânii nu o prezintă și invers. Drept exemple, G. Ivănescu le enumeră pe următoarele, unele pe baza ALR: astfel, prin fostul județ Turda, *gâtlejului* și *omușorului* i se spune *glican* (prezența variantei *griglean* în jud. Dolj se datorează migrațiilor unor ardeleni), în Crișana *glicănuș* (< *glican* + *-uș*), în ar. *gărgălan* (me gl. *grăclan*), toate având la bază v.sl. *grŭklanŭ*; ar. *moră* ‘coșmar’, respectiv dr. *moroi* ‘un fel de strigoii’; ar. *bară* ‘mlaștină’, același cu *bară* cunoscut în Țara Hațegului, în Ardeal și în Crișana¹², *zbor* la aromâni, în textele rotacizante și în Banat, *čelnic*

¹¹ *Cojoc*, *cujoc* și *zmeu* ‘balaur’ se găsesc și în meglenoromână (vezi Th. Capidan, *Meglenoromânii*, III, p. 84 și 333). Pentru me gl. *cujoc*, cu variantele *cojuc* și *cujŭăc*, vezi și Saramandu 2012: 79-196, în special 170.

¹² Și în Banat, atât ca apelativ, cât și ca toponim, vezi Frățilă 1993: 91.

la aromâni și moți; *găvoz* la unii dacoromâni nord-dunăreni și la aromâni etc.

Sunt înregistrate și unele evoluții semantice comune unor elemente slave din dialectul maramureșean și din aromână, ca, de exemplu, maram. *mă greșesc* ‘uit’ și ar. *mi-agârșescu* ‘uit’. Pe de altă parte, atunci când moldovenii și muntenii au elemente slave ca *omăt*, respectiv *zăpadă*, macedoromânii, bănățenii și crișenii spun *neauă*, un cuvânt de origine latină sau, pe când în Moldova și Muntenia avem un cuvânt de origine slavă: *ogor* (alături de *câmp*) la macedoromâni și la maramureșeni (în textele rotacizante) avem *agru*, un cuvânt de origine latină¹³.

d) Dialectul moldovenesc-muntenesc

În ceea ce-i privește pe strămoșii moldovenilor și ai muntenilor, Ivănescu, ILR 316, se întreabă dacă aceștia se găseau pe actualele lor teritorii, adică în Ardealul de est și sud și în Moldova și Muntenia sau dacă locuiau ei în sudul Dunării, cum a pretins Roesler și cei care l-au urmat, apoi A. Philippide. Alcătuiau ei încă o unitate sau se separaseră în cele două ramuri în care apar divizați în epoca istorică și existau deja ca dialecte deosebite: cel moldovenesc și cel muntenesc?

Răspunsul la aceste întrebări îl dă G. Ivănescu examinând particularitățile de limbă anterioare secolului al X-lea, particularități care sunt comune moldovenilor și muntenilor, precum și particularitățile de limbă din această epocă, particularități ce unesc fie pe munteni, fie pe moldoveni de vreunul din celelalte grupuri de români sau de toți românii.

Astfel, sensul ‘a câștiga’ din din Muntenia și Moldova reprezintă o inovație față de ‘a se îngriji de ceva’, ‘a păzi’ al verbului lat. *castigare*, ce se păstrează în restul graiurilor dacoromâne.

¹³ *Agru*, spune G. Ivănescu, se găsește și la Izverna, jud. Mehedinți. Termenul a fost notat și din Vâlcea de V. Vârcol (*Graiul din Vâlcea*), iar din Petelca, jud. Alba, de Ioan Micu Moldovanu (*Povești populare din Transilvania culese prin elevii școlilor din Blaj (1863-1878)*), București, Ed. Minerva, 1987. Vezi V. Frățilă, Rom. *agru* (soarta unui cuvânt), în idem, *Etimologii. Istoria unor cuvinte*, București, Univers Enciclopedic, 2000, p. 101-111.

Alte fapte vechi ar fi mold., munt. *spinare* față de băn., criș.-maram. și ard. *spate*, ambele de origine latină.

Care sunt celelalte fapte care îi leagă pe muntenii de românii din sudul Dunării? G. Ivănescu le menționează pe următoarele: 1. epenteza lui *i* în *câine*, *mâine*, comună cu unii meglenoromâni; 2. evoluția lui *đ* la *z* în meglenoromână (am adăuga – și în istroromână); 3. evoluția lui *ǵ* la *j* în aceleași dialecte (megl. și ir.) în *joc*, *jug* etc.; 4. munt. *nor*, megl. *nor*; 5. megl. *năuntru*, munt. *înăuntru* (față de mold. *înuntru*, ard., criș. *înlontru*); 6. macedor., megl. și munt. *mumă* în loc de *mamă*¹⁴; 7. trecerea la conjugarea I (nu la declinarea I, cum greșit apare în ed. I, p. 317 și în ed. a II-a, p. 323) a lui **scopire* ‘a scuipa’: macedor. *ascuchiare* (< **scupiare*) și munt. *scuipare* față de mold. și de graiurile de peste munți, de conjugarea a IV-a: *scuipesc*, *stuchesc*.

S-ar adăuga aici și faptele relevate de Sextil Pușcariu în mai multe din lucrările sale: megl. *vearđă*, macedor. *arnicflu*, munt. *varză*, *rinichi* față de mold. și ard. *curechi*, *rărunchi* (macedor. are *verđu*, deci o formă înrudită cu megl. *vearđă*) (ILR, p. 317)¹⁵.

Faptul că unele fenomene din Muntenia comune cu meglenoromâna se găsesc și în Moldova îl determină pe G. Ivănescu să susțină (datorită unor concordante cu cele ardelenesti, care, la rândul lor, nu se găsesc în Muntenia) că moldovenii au fost mereu vecinii ardelenilor, crișenilor și rotacizanților și că muntenii și oltenii (ar trebui spus oltenii de sud – n.n. V.F.) au fost mereu vecinii meglenoromânilor.

Cum românii de la nord de Mureș sunt originari în [nu din – n.n. V. F.] locurile pe care le locuiesc astăzi, teritoriul de origine al

¹⁴ *Mumă* se spune și în Transilvania și în Oltenia, unde poate fi dus de ungureni – n. n. – V. F.

¹⁵ Ar. are și *vearđă* s.f. pl. cu sensul ‘verdețuri’: *ună pită mași cu vearđă* (o plăcintă numai cu verdețuri), *apoi veardzile* (apoi verdețurile) (DDA s.v. *veardză*). *Varză*, cu pl. *verze*, însemnând însă, ca în aromână, ‘buruieni’ s-a păstrat și în Transilvania. Dar sensul vechi de ‘verdețuri’ al lui *varză* (< lat. pop. *viridia* = lat. cl. *viridia* ‘verdețuri’) nu se putea menține decât în regiunile dacoromâne în care pentru *varză* se întrebuintează sinonimul *curechi* (< lat. *coliculus* = *cauliculus* < *caulis*), adică în Banat, Transilvania și Moldova (Frățilă 1987: 92-93).

moldovenilor, spune G. Ivănescu, trebuie să fi fost Ardealul de nord-est și Moldova, iar teritoriul de origine al muntenilor trebuie să fi fost Ardealul de sud și Muntenia.

Graiul popular moldovenesc străvechi, după părerea profesorului G. Ivănescu, s-a păstrat mai ales în Moldova de sud, în fostele județe Vaslui, Fălciu, Tutova, Covurlui și Cahul, întrucât fenomenele specifice moldovenești se găsesc mai ales în această parte a Moldovei, pe când în nordul acestei provincii se găsesc fenomene comune Ardealului¹⁶.

Muntenii ocupau, după toate probabilitățile, din cele mai vechi timpuri, nu numai Carpații Munteniei și Muntenia, ci și partea de sud a Ardealului până la linia Alba Iulia, Blaj, Sighișoara și Miercurea Ciucului. Tot savantul ieșean adaugă că se poate presupune că dialectul muntean, la început, se vorbea numai în zona care se învecina la nord cu munții, și nu până Alba Iulia, Blaj, Sighișoara, Odorhei și Miercurea Ciucului¹⁷. Din această vreme ar data, după G. Ivănescu, și diferențierea fonetică dintre graiul moldovenesc și cel muntenesc care, până acum, cu toate că prezentau unele deosebiri, alcătuiau, totuși, un singur dialect (ILR 318-319).

În loc de concluzii:

1. Așa cum credem că reiese din cele de mai sus, în concepția lui G. Ivănescu „nu au dreptate cei care susțin o ruptură străveche între macedoromâni și meglenoromâni, pe de o parte, și între dacoromâni

¹⁶ În nota 2 de la pagina 318, G. Ivănescu afirmă că moldovenii aceștia s-ar identifica cu brodnicii, menționați în unele texte din secolele al XII-lea, al XIII-lea, pornind de la considerentul că numele lor este un derivat de la slavul răsăritean *brod* ‘vad’ și că ei locuiau în văile mari ale Moldovei.

¹⁷ Graiurile din Transilvania de centru și sud, deci și cele de până la linia Alba Iulia, Blaj, Sighișoara, Odorhei și Miercurea Ciucului erau despărțite de cele din Muntenia chiar înainte de secolele al IX-lea – al XII-lea, cum o dovedesc fenomene ca *ġenunk*, *mănunk*, *rărunk* față de *ġenuk*, *mănuġ*, *rinik*, precum și unele elemente lexicale de origine latină sau autohtonă ca: *moare* / *zeamă de varză*, *cute* / *gresie*, *foale* / *burtă*. Formele lexicale corespunzătoare muntenesti nu depășesc limita de nord a fostei provincii Țara Românească (vezi Frățilă 2005: 211). Pentru alte fenomene care despart graiurile ardelenesti de la est de Strei și de la sud de Mureș de cele muntenesti, vezi și Frățilă 1973: 21-25.

și istroromâni, pe de altă parte, dar nici cei care au considerat că perioada de comunitate a românilor s-a încheiat în unul din secolele VIII, IX sau X, când s-a petrecut după ei desfacerea trunchiului românesc primitiv în două ramuri: macedoromânii și meglenoromânii, pe de o parte, și dacoromânii și istroromânii, pe de alta. Cu atât mai mult a greșit Philippide când situează desfacerea în ramuri într-o epocă și mai veche (sec. VI sau VII)”. (ILR 319).

2. Migrațiile românilor din secolele IX-X nu au mărit prea mult aria de locuire a poporului român, ele au putut doar să despartă pentru totdeauna grupuri care până la acea dată fuseseră vecine, dar nu au avut drept consecință izolarea vreunui grup față de toate grupurile apropiate, fapt ce a permis să aibă loc inovații comune mai multor dialecte. (ILR 320)

3. Ceea ce s-a putut produce în acest timp a fost o separare prin migrații a macedoromânilor de rotacizanți (în special de rotacizanzii de la nordul Dunării) și o întrerupere a oricăror relații directe între aceste două ramuri ale românimii, deci, în fond, o îndepărtare a macedoromânilor de dacoromâni (la care G. Ivănescu îi cuprinde și pe românii din Serbia orientală, cei aflați între Dunăre, Timoc și Morava), nu și o separare de meglenoromâni și nici o separare între meglenoromâni și dacoromâni (inclusiv bănățenii și crișenii-maramureșenii și ardelenii) sau între istroromâni și românii din Serbia medievală și Banat.

De aici concluzia că migrațiile cele mai vechi ale unor ramuri ale poporului român n-au dus la despărțirea românilor în mai multe ramuri prin populații aloglote, ci numai la modificarea raporturilor de vecinătate dintre diferitele grupuri de români care au format și după aceea o masă continuă, fără întreruperi¹⁸.

¹⁸ G. Ivănescu (ILR 77) respinge teoria vetrelor lingvistice (susținută de Gamillscheg, Reichenkron, Petrovici, Arvinte) din care ar fi luat naștere sub-dialectele dacoromâne: „Nu putem admite că, în trecut, au existat vetre ale dialectelor dacoromâne. Căci diferențierea dialectală a limbilor își are originea nu în existența unor regiuni nucleu, deci în faptul că poporul care vorbește o limbă trăia în grupuri îndepărtate unul de altul, – lucru pe care, desigur, îl înțeleg Gamillscheg, Reichenkron și Petrovici –, ci în alți factori [...]. Dialectele dacoromâne se vorbeau nu pe arii mai restrânse decât azi, arii care ar fi coincis cu

4. Înainte de anul 1000, după G. Ivănescu, au încetat orice legături directe numai între macedoromâni și dacoromâni. Despărțirea de dacoromâni, nu numai a aromânilor, ci și a celorlalți români sud-dunăreni, a meglenoromânilor și a istroromânilor, a avut loc mult mai târziu, către sfârșitul Evului Mediu (în secolele XIV-XV), în primul rând prin dispariția românilor în Bulgaria și Serbia, fie prin migrații, fie prin asimilare a lor de către bulgari și sârbi.

5. Până prin secolul al XIII-lea, al XIV-lea sau chiar al XV-lea, româna alcătuia un continuum. Numai astfel se poate explica și marea asemănare între cele patru dialecte.

6. Limba română primitivă a avut două faze: una până prin secolele IX sau X, perioadă în care s-a produs și deplasarea strămoșilor aromânilor spre sud în actualele teritorii și alta, după aceea, până la desfacerea meglenoromânilor și istroromânilor de dacoromâni și chiar a ramurilor sud-dunărene în discuție una de alta. Româna primitivă încetează nu numai prin slavizarea românilor din Bulgaria și Serbia, ci și prin noi migrații ale meglenoromânilor spre sud și ale istroromânilor spre vest.

7. În perioada românei primitive, dialectul dacoromân cunoștea trei arii: a) o arie crișeană-maramureșeană având legături cu viitor dialect istroromân în special prin unele particularități ca rotacismul lui *-n-* simplu intervocalic în elementele de origine latină, precum și forma *scand* ‘scaun’, adv. *ină* ‘unde’ etc.; b) o arie bănățeană-maramureșeană-ardeleană cu asemănări destul de numeroase cu

regiunile muntoase, cum a făcut Petrovici și în parte și Gamillscheg și Reichenkron, ci și în regiunile de dealuri, de codri și de câmpie. Se poate presupune că populația s-a grupat în nuclee deosebite numai în perioadele de violente atacuri din partea popoarelor migratoare, cum a și înțeles lucrurile Petrovici; a admite că aceste arii au durat mult și a urca asemenea nuclee până în epoca stăpânirii romane este însă imposibil, din cauză că, după cât arată cercetările asupra procesului de romanizare a părților de nord ale Peninsulei Balcanice, n-au existat goluri de populație în teritoriul romanizat. Dialectul dacoromân este singurul care s-a vorbit tot timpul pe o arie întinsă”, pe când celelalte (aromân, meglenoromân și istroromân) „au fost vorbite pe arii din ce în ce mai restrânse, populația românească împutinându-se prin deznaționalizare“ (ILR 30).

dialectul macedoromân și c) o arie moldovenească-muntenască în care nu apar fenomenele esențiale proprii celorlalte arii.

8. Configurația dialectală a dacoromânei de până în secolul al X-lea va suferi unele modificări mai ales începând din secolul al XIV-lea, astfel încât G. Ivănescu va distinge „dialectele“: moldovenesc, muntenesc, bănățean, crișean-maramureșean. Mai târziu aria crișeană-maramureșeană se va despărți în două, iar după secolul al XV-lea va lua ființă o a șasea arie: cea ardelenescă de nord.

Bibliografie

- ARVINTE, Vasile 1966: *Formarea limbii și a poporului român în lumina cercetărilor recente*, în „Anuar de lingvistică și istorie literară“, XVII, p. 13-33.
- ARVINTE, Vasile 1982-1983: *Conceptul de ‘română primitivă’ în Istoria limbii române de G. Ivănescu*, în „Analele științifice ale Universității «Al. I. Cuza» din Iași” (serie nouă), Secțiunea III e. Lingvistică, tom. XXVIII-XXIX.
- CAPIDAN, Th. [1935]: *Meglenoromâni. III. Dicționar meglenoromân*, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului: Imprimeria Națională, f. a. [1935].
- CAPIDAN, Th. 1925: *Meglenoromâni. I. Istoria și graiul lor*, București, Cultura Națională, 1925.
- DENSUSIANU, Ovid 1961: *Istoria limbii române. I. Originile*, București, Editura Științifică (ediție îngrijită de prof. univ. J. Byck).
- DENSUSIANU, Ovid, *Histoire = Ovide Densusianu, Histoire de la langue roumaine, I. Les origines*, Paris, Ernest Leroux, 1901.
- FRĂȚILĂ, Vasile 1973: *Considerații asupra vechimii diferențierilor dialectale ale dacoromânei*, în „Analele Universității din Timișoara. Seria științe filologice“.
- FRĂȚILĂ, Vasile 1987: *Lexicologie și toponimie românească*, Timișoara, Editura Facla.
- FRĂȚILĂ, Vasile 1993: *Contribuții la studiul concordanțelor lexicale dintre subdialectul bănățean și dialectul aromân*, în Vasile Frățilă, *Contribuții lingvistice*, Timișoara, Editura de Vest, 1993, p. 81-99.
- FRĂȚILĂ, Vasile 2000: *Etimologii istoria unor cuvinte*, București, Editura Univers Enciclopedic.
- FRĂȚILĂ, Vasile 2005: *Graiul de pe Târnave*, Blaj, Editura Astra. Despărțământul „Timotei Cipariu“.
- FRĂȚILĂ, Vasile 2010: *Probleme de dialectologie română*, Blaj, Editura Astra. Despărțământul „Timotei Cipariu“ Blaj.

- GIOSU, Ștefan 1987: *Dialectul aromân în concepția lui G. Ivănescu*, în „Analele Universității «Al. I. Cuza» din Iași, Secțiunea III, e. Lingvistică“, tomul XXXIII, 1987, p. 58-66.
- GIOSU, Ștefan 1988: *Dialectul meglenoromân în concepția lui G. Ivănescu*, în „Analele Universității «Al. I. Cuza» din Iași, Secțiunea III, e. Lingvistică“, tomul XXXIV, 1988, p. 53-63.
- GIOSU, Ștefan 1989: *Dialectul istroromân în concepția lui G. Ivănescu*, în „Analele Universității «Al. I. Cuza» din Iași, Secțiunea III, e. Lingvistică“, tomul XXXV, 1989, p. 75-87.
- GIOSU, Ștefan 1990: *Dialectul dacoromân în concepția lui G. Ivănescu*, în „Analele Universității «Al. I. Cuza» din Iași, Secțiunea III, e. Lingvistică“, tomul XXXVI, 1990, p. 121-135.
- IVĂNESCU, G.: *Probleme capitale ale vechii române literare*, extras din „Buletinul institutului de Filologie Română «Alexandru Philippide»“, Iași, XI-XII (1944-1945), Tipografia Alexandru A. Țerek, 1948.
- IVĂNESCU, G. 1980 [2000]: *Istoria limbii române*, Iași, Editura Junimea.
- JIREČEC, Constantin 1901-1903: *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, I-III, Wien, (Denkschriften der Akad. d. Wiss. Phil-hist. classe 48-49).
- MIHĂESCU, Haralamb 1960: *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului Roman*, București, Editura Academiei.
- MOLDOVANU, Ioan Micu 1987: *Povești populare din Transilvania culese prin elevii școlilor din Blaj (1863-1878)*, București, Editura Minerva.
- ONCIUL, Dimitrie I, 1884: Convorbiri literare, XXX, p. 592-594.
- PAPAHAGI, Tache 1925 a: *Cercetări în Munții Apuseni*, în „Grai și suflet“, II, fasc. 1, p. 22-89.
- PAPAHAGI, Tache 1925: *Graiul și folclorul Maramureșului*, București, Cultura Națională.
- PAPAHAGI, Tache 1927: *Răspuns la o dare de samă*, în „Grai și suflet“, III, fasc. 1, p. 241-252.
- PAPAHAGI, Tache 1943: *Manual de fonetică romanică. Română, italiană, franceză, spaniolă*, București, Editura Școalelor.
- PASCU, George 1922: *Istoria literaturii și limbii române din secolul al XVI-lea*, Iași.
- PETROVICI, Emil 1967: *Elementele sud-slave orientale ale istroromânei și problema teritoriului de formare a limbii române*, în „Limba Română“, XII, nr. 1, p. 11-19.
- PETROVICI, Emil 1960: *Problema limitei sud-vestice a teritoriului de formare a limbii românești*, în „Limba Română“, IX, nr. 1, p. 79-83.
- PHILIPPIDE, Alexandru 1923: *Originea românilor*, I, Iași, Tipografia „Viața Românească“ S. A.
- PHILIPPIDE, Alexandru 1927: *Originea românilor*, II, Iași, Tipografia „Viața Românească“ S. A.

- PROCOPOVICI, Alexie 1927: *Din istoria raporturilor noastre interdialectale*, în „Dacoromania“, IV, p. 38-66.
- PUȘCARIU, *Limba română* = Sextil Pușcariu, *Limba română. I. Privire generală*, București, Fundația pentru literatură și artă „Regele Carol II“, 1940.
- PUȘCARIU, Sextil 1937: *Essai de reconstitution du roumain primitif*, in idem: *Études de linguistique roumaine*, Cluj-București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului. Imprimeria Națională, p. 64-120.
- PUȘCARIU, *Studii istroromâne*. II = Pușcariu, Sextil în colaborare cu BARTOLI, M., BELULOCICI, A., BYHAN, A., *Studii istroromâne. II. Introducere. Gramatică. Caracterizarea dialectului istroromân*, București, Cultura Națională, 1926.
- ROSETTI, Al. 1931-1932: *Asupra repartiției dialectale a istroromânei*, în „Grai și suflet“, V, p. 1-9 [reluat de ROSETTI, 1978: 651-656].
- ROSETTI, Al. 1978: *Istoria limbii române. I. De la origini până în secolul al XVII-lea* (ediția a II-a revăzută și adăugită), București, Editura Științifică și enciclopedică.
- SARAMANDU, Nicolae 1986: *Concordanțe lingvistice între aromână și graiurile din Banat*, în „Limba Română“, XXXV, 1986, nr. 3, p. 225-233.
- SARAMANDU, Nicolae 2004: *Romanitatea orientală*, București, Editura Academiei.
- SARAMANDU, Nicolae 2012: SARAMANDU, Nicolae (coordonator), TIUGAN, Marilena, CELAC, Alina, FLOAREA, Irina, *Dicționar meglenoromân, Litera C*, în „Fonetica și dialectologie“, XXXI, 79-196.
- SÂRBU, Richard, FRĂȚILĂ, Vasile 1988: *Dialectul istroromân. Texte și glosar*, Timișoara, Editura Amarcord.
- SKOK, Petar 1931: *Byzance comme centre d'irradiation pour les mots latins des langues balkaniques. Bysantion VI*, p. 371-378.
- SKOK, Petar 1934: *Zum Balkanlatein*, in „Zeitschrift für romanische Philologie“, LV, Halle a. d. Saale, p. 175-215.
- VÂRCOL, V., *Graiul din Vâlcea*, București, Atelierele grafice Socec, 1910. (Publicațiunile societății filologice. I.).

Abrevieri

ar. = aromân(ă); ard. = ardelean, ardelenes; băn. = bănățean, bănățenes; bihor. = bihorean; criș. = crișean; dr. = dacoromân(ă); ir. = istroromân(ă); lat. = latină; maced. și macedor. = macedoromân(ă); maram. = maramureșean; mold. = moldovean, moldovenesc; munt. = muntean, muntenesc; v. sl. = vechi slav.

* Articol reprodus, cu acordul autorului, din “Analele Universității din Timișoara. Lingvistică”, 2012, pag. 71-86.